

Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου

Hannah Arendt: Ο νόμος της γης και η λησμονημένη παράδοση

Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021

408 σελ.

Από την Βίκυ Ιακώβου*

Το βιβλίο της Βάνας Νικολαΐδου-Κυριανίδου είναι μια πραγματική συμβολή στις μελέτες γύρω από το έργο της Hannah Arendt. Η συγγραφέας, που μάς έχει ήδη προσφέρει σημαντικά ερμηνευτικά δοκίμια όπως και μια πολύ καλή μετάφραση του *Περί βίας*¹ την οποία συνοδεύει μια ιδιαίτερα αξιόλογη εισαγωγή, είναι από εκείνους τους σχετικά λίγους που αρκετά νωρίς ασχολήθηκαν, εντός και εκτός ελληνικού πανεπιστημίου, με τη Γερμανοεβραία θεωρητικό – δύο ακόμη ονόματα που οφείλω να αναφέρω είναι του Θάνου Λίποβατς, από το εντός πανεπιστημίου, και του Γιώργου Μερτίκα, από το εκτός.

Η διεξοδική ανασυγκρότηση του αρεντιανού στοχασμού που αναπτύσσεται υπομονετικά στη μελέτη της Νικολαΐδου-Κυριανίδου καθιστά αδύνατη οποιαδήποτε προσπάθεια συμπύκνωσης του εγχειρήματος της. Στη συνέχεια, θα σταθώ, λοιπόν, σε μερικά μόνο από τα στοιχεία εκείνα που καθιστούν το βιβλίο σημαντικό στα μάτια μου.

Πρόκειται για μια μελέτη που βασίζεται σε βαθιά εξοικείωση και στοχαστική συνομιλία με το σύνολο του έργου της Arendt, τόσο το δημοσιευμένο όσο και το αδημοσίευτο. Αναδεικνύει τη σπουδαιότητα κειμένων που δεν είναι ακόμη ιδιαίτερα γνωστά στην Ελλάδα. Μεταξύ αυτών, θα ξεχώριζα το «What is Existential Philosophy?» (1948), τη δημοσιευμένη το 1953 απάντηση στην κριτική του Eric Voegelin για τις *Απαρχές του ολοκληρωτισμού*, και το «Concern with Politics in Recent European Philosophical Thought» (1954).² Επιπλέον, η Νικολαΐδου-Κυριανίδου συνδιαλέγεται γόνιμα με μείζονες ερμηνευτές και, κάτι πολύ σημαντικό,

¹ Arendt H., *Περί βίας*, εισ.-μτφρ. Β. Νικολαΐδου-Κυριανίδου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000.

² Τα τρία αυτά κείμενα περιλαμβάνονται στο Arendt H., *Essays in Understanding. 1930-1954*, επιμ. J. Kohn, Harcourt, Brace & Co, Νέα Υόρκη 1994, σ. 163-187, σ. 401-408 και σ. 428-447 αντιστοίχως.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

με γαλλόφωνους ερμηνευτές (ενδεικτικά: Miguel Abensour, Eliane Escoubas, Jacques Taminiaux, Etienne Tassin. Claude Lefort, Anne-Marie Roviello), που πολύ νωρίς διάβασαν την Arendt ως φαινομενολόγο αλλά, δυστυχώς, δεν λαμβάνονται ιδιαίτερα υπόψη στη διεθνή, κυρίως αγγλόφωνη, συζήτηση.

Ήδη από τις 25 νοηματικά πυκνές σελίδες που επέχουν θέση εισαγωγής, αλλά δεν είναι καθόλου εισαγωγικές, και σε όλη την πορεία του βιβλίου, η συγγραφέας αναδεικνύει την καταστατική σχέση του στοχασμού της Arendt με την αναμέτρησή της με τον ολοκληρωτισμό, τις κυριότερες πλευρές της κριτικής της στην εγκαθιδρυμένη από τον Πλάτωνα πολιτικοφιλοσοφική παράδοση και τη σύνδεση της κριτικής αυτής με τη δική της αναζήτηση του νοήματος της πολιτικής. Φέρνει στο φως όλες σχεδόν τις συνεπαγωγές της θεμελιώδους αρεντιανής θέσης ότι η πολιτική εδράζεται στο γεγονός της πληθούς (plurality), που είναι ο «νόμος της γης».

Στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερα σημαντική θεωρώ την εναντίωση της Νικολαΐδου-Κυριανίδου, στο υποκεφάλαιο με τίτλο «Οι ανάγκες της ζωής και η δημιουργία του κόσμου» (σ. 88-103), στις αναγνώσεις σύμφωνα με τις οποίες η αρεντιανή ιεραρχία των δραστηριοτήτων του πρακτικού βίου –του μόχθου, της εργασίας (κατασκευής) και της πράξης– υπονοεί μια υποτίμηση του μόχθου, της δραστηριότητας εκείνης που, σύμφωνα με την Arendt, διασφαλίζει την επιβίωση και αναπαραγωγή του ανθρώπινου είδους. Ασφαλώς, μας λέει η συγγραφέας, το μοχθείν βρίσκεται από την πλευρά του αδιαφοροποίητου, εφόσον «κατά τη διάρκεια του χρόνου που τα ανθρώπινα όντα μοχθούν, δρουν ως απρόσωπα, ανταλλάξιμα μέλη του φυσικού είδους [κι έτσι] ανήκουν, όπως συμβαίνει με όλα τα πλάσματα της φύσης, στον αέναο κύκλο της γένεσης και της φθοράς» (σ. 90). Συνεπώς, πάλι με τα λόγια της, «το animal laborans είναι ουσιωδώς α-πολιτικό» (σ. 91) ενώ, επιπλέον, στον ολοκληρωτισμό και στον βασικό του θεσμό, τα στρατόπεδα, «η εδραίωση της ανθρώπινης εξουσίας επιτυγχάνεται με την εφιαλτική συρρίκνωση της ανθρώπινης ύπαρξης σε ένα απρόσωπο έμβιο ον το οποίο από 'ενσάρκωση της ζωής' μετασχηματίζεται σε ενσάρκωση του θανάτου» (σ. 93). Όμως όλα τούτα δεν συνεπάγονται ότι η Arendt περιφρονεί τον μόχθο. Αυτό δείχνει η Νικολαΐδου-Κυριανίδου παραθέτοντας καίρια αποσπάσματα από

την *Ανθρώπινη κατάσταση*, αποσπάσματα που συχνά μοιάζουν να περνούν απαρατήρητα από τους σχολιαστές: «Ο μόχθος», σχολιάζει η συγγραφέας, «συνιστά, και αυτός, θεμελιώδη και αναπόδραστη ανθρώπινη δραστηριότητα, χάρη στην οποία εξασφαλίζεται η παραμονή μας στην ύπαρξη. Η ίδια [η Arendt] μάλιστα ισχυρίζεται ότι ο μόχθος 'είναι ο ανθρώπινος τρόπος να βιώνουμε την καθαρή ευδαιμονία του να είμαστε ζωντανοί'» (σ. 92).

Μια παρεμφερή κίνηση ανάδειξης μιας Arendt διαφορετικής από εκείνην που συχνά συναντάμε στη βιβλιογραφία απαντά στο κεφάλαιο με τίτλο «Η πολιτική μιας άλλης παράδοσης», συγκεκριμένα στο υποκεφάλαιο «Λαός και εξουσία» (σ. 162-178). Εδώ, στο πλαίσιο μιας ιδιαίτερα λεπταίσθητης ερμηνείας, η συγγραφέας υπογραμμίζει ότι, ενάντια στην κληροδοτημένη από την παράδοση εννόηση της εξουσίας (power) ως κάθετης σχέσης διαταγής και υπακοής, η Arendt σκέφτεται την εξουσία στον οριζόντιο άξονα του «μεταξύ» των ανθρώπων και του «μαζί με» τους ανθρώπους. «Η εξουσία», γράφει η Νικολαΐδου-Κυριανίδου, «νοείται ως η διαρκώς ενεργοποιούμενη δύναμις των ατόμων να θεσπίζουν, να αλλάζουν ή να διατηρούν μια πολιτική πραγματικότητα» (σ. 170). Κατ' επέκταση, η potestas in rolo αποτελεί την «καταστατική μορφή της πολιτικής οργάνωσης που αρμόζει λογικά στα ειδολογικά γνωρίσματα της πληθούς» (σ. 174). Όμως, από το γεγονός ότι η Arendt όχι μόνο διακρίνει τη δύναμη/εξουσία από τη βία αλλά και υποστηρίζει πως η δεύτερη είναι αντιπολιτική, η Νικολαΐδου-Κυριανίδου δεν συνάγει το συμπέρασμα ότι εξοβελίζει τη βία από την περιοχή του ανθρώπινου. Κάθε άλλο. Ανατρέχοντας τόσο στο δοκίμιο *Περί βίας* όσο και στην προαναφερθείσα απάντηση στον Voegelin, και επιμένοντας πάλι σε αποσπάσματα που οι ερμηνευτές συχνά παραβλέπουν, η συγγραφέας τονίζει ότι για την Arendt η βία, όπως και το συναρτημένο μαζί της πάθος της οργής, απέχουν μακράν από το να αποτελούν απλώς μια ζώδη αντίδραση αλλά, απεναντίας, μπορεί να συνιστούν καθ' όλα ανθρώπινες αντιδράσεις ενώπιον της αδικίας, δηλαδή αντιδράσεις εμφορούμενες από ένα μέλημα αποκατάστασης της δικαιοσύνης. Έτσι, όπως δείχνει η Νικολαΐδου-Κυριανίδου συσχετίζοντας εύστοχα τις αναλύσεις του *Περί βίας* με την απάντηση στον Voegelin, την απώλεια κάθε στοιχείου ανθρωπινότητας δεν την υποδηλώνει η ψυχρή και αποστασιοποιημένη, ορθολογική υποτίθεται,

στάση αλλά ακριβώς η «απουσία οργής και βίας μπροστά στη φρίκη των όσων συμβαίνουν» (σ. 176). Έτσι, η συγγραφέας καταλήγει στον ισχυρισμό ότι, για την Arendt, «η βία [...] δεν είναι παντού και πάντα καταδικαστέα» (σ. 177), κάτι που σημαίνει, κατ' εμέ, ότι η γνωστή επιταγή να καταδικάζουμε τη βία απ' όπου κι αν προέρχεται στερείται νοήματος στο αρεντιανό πλαίσιο σκέψης.

Τα κείμενα της Arendt πολύ συχνά αρθρώνονται γύρω από τη ρητή ή άρρητη συνομιλία και/ή αντιπαράθεση με άλλους στοχαστές, από την αρχαιότητα μέχρι τις ημέρες της (όχι μόνο με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη αλλά και, μεταξύ άλλων, με τον Κικέρωνα, τον Αυγουστίνο, τον Descartes, τον Machiavelli, τον Kant ή τον Marx). Σε όλο το βιβλίο, η Νικολαΐδου-Κυριανίδου ανασυγκροτεί τους άξονες και τις προϋποθέσεις αυτής της συνομιλίας και/ή αντιπαράθεσης. Θα ήθελα να σταθώ σε τρεις από αυτούς τους στοχαστές.

Ο πρώτος είναι ο Martin Heidegger. Χωρίς να αποσιωπά τις οφειλές της Arendt στον έναν από τους δύο δασκάλους της (ο άλλος είναι ο Karl Jaspers), η συγγραφέας υποστηρίζει πειστικά ότι «το 'είναι-προς-θάνατο' δεν εκφράζει παρά την ερημία ενός απανθρωποποιημένου όντος» (σ. 39) και ότι ο αρεντιανός στοχασμός συνιστά μια απάντηση στη «χαϊντεγκεριανής κοπής πριμοδότηση του θανάτου» (σ. 41). Είμαι εξάλλου της άποψης πως ένα, ίσως άρρητο, νήμα της όλης προσέγγισης της Νικολαΐδου-Κυριανίδου συνίσταται στη θέση ότι αυτό που αποκαλεί «αντιανθρωποκεντρισμό» της Arendt, ο οποίος αρθρώνεται γύρω από το πρωτείο του κόσμου και του «εν-τω-μεταξύ», δηλαδή της σχεσιακότητας των ανθρωπίνων, διαφοροποιείται ριζικά από τον κληροδοτημένο από τον Heidegger αντιανθρωπισμό σημαντικού μέρους της σύγχρονης ηπειρωτικής φιλοσοφίας.

Ο δεύτερος στοχαστής είναι ο Montesquieu. Στο υποκεφάλαιο με τον ωραίο τίτλο «Ό,τι αξίζει βρίσκεται μεταξύ μας» (σ. 178-202), όπως και σε άλλα σημεία του βιβλίου, η Νικολαΐδου-Κυριανίδου εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο η Arendt αντλεί από τον συγγραφέα του *Πνεύματος των νόμων*, κάτι που δεν έχει γίνει, εξ όσων γνωρίζω, συστηματικά στη βιβλιογραφία, για να αναδείξει, αφενός, τη σχεσιακή εννόηση του νόμου –που συνεπάγεται την «αποουσιοποίησή» του (σ. 187)– και, αφετέρου, τη σημασία της διάκρισης του Montesquieu μεταξύ φύσης και αρχής του κάθε πολιτεύματος – με την πρώτη να δηλώνει ό,τι το κάνει να είναι αυτό που είναι

και τη δεύτερη να δηλώνει τα πάθη που εμπνέουν τις πράξεις των πολιτών και «το κάνουν να κινείται».³ Η συγγραφέας όχι μόνο φωτίζει την πρωτοτυπία της αρεντιανής ανάγνωσης του Montesquieu αλλά και συμπυκνώνει με μεστό τρόπο το διακύβευμά της. Το σχετικό απόσπασμα αξίζει να παρατεθεί ολόκληρο: «Σε αντίθεση με την επικέντρωση της πολιτικής φιλοσοφικής παράδοσης στην αμετάβλητη ουσία των πολιτευμάτων, ο Montesquieu εισάγει με τα *principia* μια αρχή της αλλαγής, απαλλαγμένης από τον αρνητικό χαρακτήρα που της είχε αποδοθεί μέχρι τότε. Με άλλα λόγια, η αλλαγή παύει να νοείται ως διαδοχική μετακίνηση από το καλύτερο προς το αμέσως χειρότερο πολίτευμα. Έτσι, δεν εκφράζει πλέον τη φθορά και τον εκφυλισμό της πάγιας μορφής των τριών βασικών πολιτευμάτων. Αντίθετα, αλληλένδετες με τη ‘δομή του πολιτεύματος’, χωρίς τις οποίες αυτό θα παρέμενε απονεκρωμένο, οι αρχές αυτές επιτρέπουν να κατανοήσουμε ότι η κίνηση των ανθρώπων εντός ενός σταθερού νομικού πλαισίου, καθώς και οι αλλαγές που επέρχονται, δεν οδηγούν στη νομοτελειακή, αρνητική ή θετική, μετάλλαξη της συγκεκριμένης πολιτειακής οργάνωσης. Έτσι, ως αρχές της πράξης, τα *principia* [...] ιστοριοποιούν τον στατικό χαρακτήρα των διαφόρων μορφών διακυβέρνησης [...]» (σ. 190-191).

Από ένα βιβλίο στον υπότιτλο του οποίου απαντά η έκφραση «ο νόμος της γης» δεν θα μπορούσε, προφανώς, να απουσιάζει μια εκτενής πραγμάτευση της θεωρίας ενός έτερου στοχαστή, ο οποίος έκανε επίσης λόγο για τον «νόμο της γης», στο δημοσιευμένο το 1950 ομότιτλο βιβλίο του *Der Nomos der Erde*. Εννοώ τον Carl Schmitt. Και ενώ ο υπότιτλος της μελέτης της Νικολαΐδου-Κυριανίδου προκαλεί εξ αρχής στην αναγνώστριά την προσμονή για μια αντιπαράθεση, η προσμονή αυτή δεν ικανοποιείται παρά μόνο στο τέλος του βιβλίου το οποίο, αφού έχει περάσει από μια άλλη, επίσης εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αντιπαράθεση, της Arendt με τον Leo Strauss (σ. 312-340), κλείνει με ένα εκτενέστατο υποκεφάλαιο –ένα σχεδόν αυτοτελές δοκίμιο–, με τίτλο «Πλουραλιστικό σύμπαν εναντίον πλουραλιστικού σύμπαντος. Carl Schmitt και Hannah Arendt» (σ. 340-391). Η συγγραφέας αναπτύσσει διεξοδικά τον ισχυρισμό ότι η εκ πρώτης όψεως κοινή

³ Montesquieu, *Το πνεύμα των νόμων*, τ. Ι, εισ. Π. Κονδύλης, μφρ. Κ. Παπαγιώργης, Π. Κονδύλης, Γνώση, Αθήνα, 1994, σ. 129.

εναντίωση των δύο στοχαστών «σε ένα παγκόσμιο κράτος και σε ένα ομοιογενές 'universum'» (σ. 321) δεν θα πρέπει να συγκαλύψει τις ανυπέρβλητες διαφορές τους. Εξάλλου, στα μάτια μου, το κεφάλαιο αυτό, αφενός, υπονοεί ότι το έργο της Arendt μπορεί να διαβαστεί και ως μια συστηματική αναμέτρηση με τον Schmitt και, αφετέρου, προσφέρει μια αρεντιανής έμπνευσης κριτική στον Schmitt – με άλλα λόγια, πρόκειται για κεφάλαιο που εκθέτει την ολοκληρωμένη μορφή της κριτικής την οποία η Arendt δεν έγραψε. Καθοδηγητικό νήμα της Νικολαΐδου-Κυριανίδου είναι η αρεντιανή έμφαση στο «εν-τω-μεταξύ» το οποίο, όπως έχει αναλυτικά καταδείξει σε προηγούμενα κεφάλαια, είναι η «χωροταξία που ανταποκρίνεται στα ιδιαίτερα γνωρίσματα [της πληθούς], [...] το νοητό διάστημα που [...] διαχωρίζει και συνδέει συνάμα τα άτομα που μοιράζονται κάτι κοινό. [...] Όντας ακατοίκητος, αυτός ο ενδιάμεσος χώρος δεν ανήκει σε κανέναν» (σ. 81). Η έμφαση αυτή βρίσκεται στον αντίποδα της κίνησης του Schmitt να συνδέσει «εγγενώς το δίκαιο με την πρωταρχική βία της κατάκτησης ενός μέρους της γης» (σ. 350) και της συναρτημένης με την κίνηση αυτή εννόησης της πολιτικής κοινότητας με όρους ριζώματος στο έδαφος – εννόησης που, όπως υπογραμμίζει η συγγραφέας, είναι «απολύτως συμβατή με την γκαιμπελική προπαγάνδα, σύμφωνα με την οποία, καθό διασπαρμένοι, οι Εβραίοι υποστασιοποιούν τον ορισμό της παρασιτικής 'αντιφυλής'» (σ. 351). Η Νικολαΐδου-Κυριανίδου μάς θυμίζει το εξαιρετικό απόσπασμα από τις σελίδες 271-272 της *Ανθρώπινης κατάστασης* – απόσπασμα όχι μόνο αντισμιτιανό αλλά, όπως έχει υποστηρίξει η Eliane Escoubas, και αντιχαιντεγκεριανό—,⁴ όπου το αρχαιοελληνικό «όπου κι αν πας θα είσαι πόλις» δεν ερμηνεύεται με αναφορά στον τόπο και στην εγκαθίδρυση σε αυτόν αλλά με αναφορά στον χώρο που δημιουργείται μεταξύ των ανθρώπων χάρη στη σύμπραξη και τη συνομιλία τους και που, με τα λόγια της Arendt, «μπορεί να βρει τη σωστή του θέση σχεδόν οποτεδήποτε και οπουδήποτε».⁵

Όπως κάθε καλό βιβλίο, το *Hannah Arendt: Ο νόμος της γης και η λησμονημένη παράδοση* προσκαλεί τους αναγνώστες και τις αναγνώστριες να

⁴ Βλ. Escoubas E., «L'exposition du 'qui': La cité grecque chez H. Arendt et M. Heidegger», *Kairos*, 2, 1991, σ. 51-68.

⁵ Arendt H., *Η ανθρώπινη κατάσταση*, μτφρ. Στ. Ροζάνης, Γ. Λυκιαρδόπουλος, Γνώση, Αθήνα, 1986, σ. 271-272.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

σκεφτούν και να συνομιλήσουν μαζί του. Αυτή η συνομιλία, όπως δεν παύουν να τονίζουν η Arendt και η Νικολαΐδου-Κυριανίδου στα χνάρια της, μπορεί να πάρει και τη μορφή διαφωνίας, καθότι βασίζεται στη διαφορά. Οι όποιες επιφυλάξεις μπορεί να έχει κανείς σχετικά με επιμέρους ερμηνευτικά ζητήματα, όπως, για παράδειγμα, έχω εγώ αναφορικά με την αρεντιανή ανάγνωση της Γαλλικής Επανάστασης ή με την αρεντιανή θέση σύμφωνα με την οποία ο Marx «δοξολογεί τον μόχθο» (σ. 91),⁶ δεν ακυρώνουν στο ελάχιστο τη σπουδαιότητα του βιβλίου. Γι' αυτό και οφείλουμε πολλά στη συγγραφέα όσες και όσοι θέλουμε να συνεχίσουμε να σκεφτόμαστε μαζί με την Arendt αλλά και εναντίον της.

**Η Βίκυ Ιακώβου είναι Επίκουρη καθηγήτρια πολιτικής φιλοσοφίας στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.*

⁶ Βλ. σχετικά Ιακωβου V., *Une Confrontation. Hannah Arendt et le Théorie Critique*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris 7, 2001, σ. 282-233 και Ιακωβου V., «On the Utopia of the End of Alienation. Hannah Arendt (Mis)reading Simone Weil – and Karl Marx», *Labyrinth: An International Journal for Philosophy, Value Theory and Sociocultural Hermeneutics*, 25(1), ειδικό τεύχος «Simone Weil (1909-1943). Reception and Actuality. I: Weil's Social and Political Thought», 2023, σ. 109-135 (σε ηλεκτρονική μορφή στο <https://www.axiapublishers.com/ojs/index.php/labyrinth/article/view/320>).